

ISPAN TILIDA MODAL FE'LLARNING PRAGMATIK FUNKSIYALARI

Xo'jabekova Shoxsanam Shaxriddin qizi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ispan tilida modallik kategoriyasining semantik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda modal fe'llarning (*poder, deber, tener que, haber que*) nutq jarayonidagi funksional imkoniyatlari, xususan, iltimos va talabni yumshatish, maslahat va zaruriyatni ifodalash, epistemik taxmin va baholash mexanizmlari ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, zamon va mayl shakllarining modallik talqiniga ta'siri, shaxsli va shaxssiz konstruktsiyalarning pragmatik farqlari hamda kontekst omilining ahamiyati aniqlanadi. Tahlil natijalari modallikning ispan tilida faqat grammatik hodisa emas, balki murakkab nutqiy-pragmatik tizim ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: modallik, modal fe'llar, epistemik modallik, deontik modallik, pragmatik funksiya, *poder, deber, tener que, haber que*, zamon va mayl, shaxsli va shaxssiz konstruktsiyalar.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda modallik kategoriyasi tilning faqat grammatik tuzilishi bilan cheklanmay, nutqiy muloqotning semantik va pragmatik mexanizmlarini yoritishda muhim nazariy vosita sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, modal fe'llar orqali ifodalanadigan modallik so'zlovchining aytilayotgan fikrga bo'lgan munosabatini, kommunikativ niyatini hamda adresat bilan o'zaro ta'sir strategiyasini aniqlashda yetakchi rol o'ynaydi. Shu jihatdan modal fe'llarni pragmatik nuqtayi nazardan o'rganish tilning funksional imkoniyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Ispan tilida *poder, deber, tener que, haber que* kabi modal fe'llar nutqda faqat imkoniyat yoki zaruriyatni ifodalovchi grammatik birliklar sifatida emas, balki murakkab pragmatik vositalar sifatida faol qo'llanadi. Ular yordamida so'zlovchi talabni yumshatish, maslahat berish, taxmin qilish, baholash yoki mas'uliyatni umumlashtirish kabi turli kommunikativ maqsadlarni amalga oshiradi. Modal fe'llarning ushbu funksional xilma-xilligi ularning nutqiy vaziyat, kontekst va ijtimoiy munosabatlarga mos ravishda talqin qilinishini taqozo etadi.

Pragmatik yondashuv modal fe'llarni statik til birliklari sifatida emas, balki dinamik nutqiy mexanizm sifatida ko'rib chiqishni talab etadi. Bir xil sintaktik konstruktsiya turli kontekstlarda mutlaqo boshqa pragmatik ma'nolarni ifodalashi mumkin. Masalan, modal fe'llning zamon yoki mayl shaklidagi o'zgarishi talabning qat'iyligini kamaytirishi yoki, aksincha, uni kuchaytirishi mumkin. Shu bois ispan tilida modal fe'llarning pragmatik funksiyalarini tahlil qilish nutqning ijtimoiy va kommunikativ xususiyatlarini yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI VA METOD

Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, modallik masalasi turli ilmiy maktablar doirasida semantik, mantiqiy va kommunikativ yondashuvlar asosida talqin etilgan. M.A. Abdurazakov¹ bayonning semantik strukturalari va subyekt–predikat munosabatlarini tahlil qilib, modallikni predikativ yadroning ajralmas komponenti sifatida ko'rsatadi, bu yondashuv modal birliklarning hukm strukturalidagi o'rnini aniqlashga imkon beradi. Sh. Balli² modallikni nutqning "qalbi" sifatida baholab, uni so'zlovchi subyektiv pozitsiyasining ifodasi bilan bog'laydi va shu orqali modallikning ekspressiv-kommunikativ mohiyatini ochadi. J.A. Yakubov³ modallikning mantiq va til tizimidagi ifodalanish mexanizmlarini tadqiq etib, uning obyektiv va subyektiv qatlamlarini farqlaydi hamda modallikni tafakkur va til o'rtasidagi ko'priq sifatida izohlaydi. G.A. Zolotova⁴ sintaksisning kommunikativ aspektlarini yoritib, modallikni gapning funksional yo'nalishini belgilovchi vosita sifatida talqin qiladi. Tadqiqotchi N.V. Ivanov⁵ esa modallik kategoriyasini zamonaviy tilshunoslik tizimida kompleks hodisa sifatida ko'rib, uning mantiqiy, grammatik va pragmatik komponentlarini bir butunlikda o'rganish zarurligini asoslaydi. Mazkur tadqiqotda ushbu nazariy qarashlar tayanch metodologik asos sifatida qabul qilinib, ispan tilidagi modal konstruksiyalar semantik-tahliliy, funksional-sintaktik va pragmatik metodlar asosida o'rganildi. Tahlil jarayonida modal fe'llarning predikativ tuzilma, hukmning aniqlik darajasi va kommunikativ strategiyadagi roli qiyosiy hamda kontekstual yondashuv orqali aniqlashtirildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ispan tilidagi modallik hodisasini chuqur anglash uchun uni faqat morfologik yoki sintaktik birlik sifatida emas, balki hukmning mantiqiy-parametrik ko'rsatkichi sifatida talqin etish zarur. Bu jihatdan S. Boymirzayevaning quyidagi fikri nazariy asos vazifasini bajaradi: "Modallik aslida mantiq fanida o'rganib kelingan kategoriyalar qatoriga kiradi. Mantiqshunoslikda ushbu kategoriya predmet va xususiyat o'rtasidagi obyektiv munosabatlar hamda so'zlovchi tomonidan ushbu munosabatlar aniqlik darajasining belgilanishini aks ettiradi. Voqelikning idrok etilishi jarayonida predmet – hodisalarning munosabati haqida hukm chiqariladi va ushbu hukm idrok etuvchi shaxsning kechayotgan hodisa haqidagi ehtimoli yoki ishonchini ifodalashi mumkin"⁶. Mazkur nazariy qarash ispan tilidagi modal fe'llarning pragmatik mohiyatini ochishda

¹ Abdurazakov M.A. Semanticheskaya struktura vyskazyvaniya (Semanticheskie tipy sub"ektiv i predikativ) (Semantic structure of the utterance (Semantic types of subjects and predicates)): extended abstract of Doctor's thesis, Moscow, 1985, 28 p. Иванов Н. В. Категория модальности в системе современного языкознания. – М.: Наука, 1990. – С. 112–114.

² Balli Sh. Yazyk i zhizn' (Language and life), Moscow, 2003, 44–60 p.

³ Yakubov J. A. Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanish xususiyatlari: dissertatsiya (fil. f. doktori). – Toshkent, 2007. – 315 b.

⁴ Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1988. – 368 с.

⁵ Иванов Н. В. Категория модальности в системе современного языкознания. – М.: Наука, 1990. – С. 112–114.

⁶ Боймиряева С. Матн модаллиги. – Тошкент: Фан, 2010 –185 б.

ayniqsa muhimdir. Chunki ispan tilida modallik ko‘pincha voqeaning o‘zi emas, balki voqea haqidagi hukmning aniqlik darajasini belgilaydi.

Masalan:

Puede estar en casa.

Ushbu konstruktsiyada *estar en casa* predikativ mazmunni bildiradi, biroq *puede* fe‘li ushbu mazmunning voqelikka mos kelish ehtimolini ko‘rsatadi. So‘zlovchi fakti tasdiqlamaydi, balki mavjud ma‘lumot asosida ehtimoliy hukm bildiradi. Demak, bu yerda modallik hukmning epistemik darajasini belgilovchi operator sifatida ishlaydi. Quyidagi misolda esa ehtimollik darajasi yuqoriroq:

Debe de estar en casa.

Bu yerda *debe de* konstruktsiyasi mantiqiy xulosaga asoslangan taxminni ifodalaydi. So‘zlovchi mavjud belgilar yoki dalillar asosida nisbatan ishonchli hukm chiqaradi. Shunday qilib, poder va deber epistemik qo‘llanilishda hukmning aniqlik shkalasini turlicha belgilaydi: birinchisi ehtimoliylikni, ikkinchisi esa yuqori darajadagi mantiqiy xulosani bildiradi.

Deontik modallikda ham hukmning obyektiv yoki normativ yo‘nalishi namoyon bo‘ladi. Masalan:

Debes respetar las normas.

Bu yerda so‘zlovchi harakatning normativ zaruriyatini bildiradi. Hukm faqat voqelikni emas, balki ijtimoiy norma asosidagi talabni ifodalaydi. Modallik baholovchi funksiyani bajaradi: harakat “zarur” sifatida kodlanadi.

Agar konstruktsiya shaxssiz modelga o‘zgartirilsa:

Hay que respetar las normas.

Ushbu shaklda zaruriyat individual subyektga emas, balki umumiy norma yoki vaziyat doirasiga ko‘chiriladi. Shaxs ko‘rsatkichining yo‘qligi modallikni subyektiv bahodan ajratib, uni obyektiv va normativ tusga olib chiqadi. Shaxsli model bilan qiyos qilinganda farq yanada aniqroq ko‘rinadi:

Tienes que respetar las normas.

Bu yerda majburiyat bevosita adresatga yuklanadi va nutqiy bosim kuchliroq seziladi. Shaxssiz modelda esa zaruriyat “ijtimoiy qoida” sifatida taqdim etiladi; mas’uliyat konkret shaxsdan ko‘ra umumiy tartibga bog‘lanadi. Pragmatik jihatdan bu strategiya buyruqning qat’iyligini kamaytiradi, ijtimoiy masofani saqlaydi va nutqni rasmiy yoki didaktik tusga keltiradi. Ayniqsa, qonuniy me’yorlar, qoidalar yoki tavsiyalarni ifodalashda shaxssiz model kommunikativ jihatdan maqbul hisoblanadi, chunki u shaxsiy bosimni emas, balki umumiy majburiyatni aks ettiradi.

Demak, modallik bu yerda hukmning subyektiv yoki obyektiv yo‘nalishini belgilovchi operator vazifasini bajaradi. Shaxsli konstruktsiya baholashni individuallashtirsa, shaxssiz konstruktsiya uni normativlashtiradi. Bu esa modallikning pragmatik jihatdan mas’uliyatni taqsimlash mexanizmi sifatida ishlashini ko‘rsatadi.

Zamon va mayl shakllari ham hukmning aniqlik darajasi hamda baholovchi kuchini o'zgartiradi. Masalan:

Podría estar equivocado.

Shart mayli (condicional) yordamida ehtimollik yumshatiladi va hukm kategoriyaligi pasaytiriladi. Agar shu fikr hozirgi zamonda ifodalansa:

Puede estar equivocado.

bu holda ehtimollik mavjud bo'lsa-da, baho nisbatan aniqroq tus oladi. Shart mayli esa bahoni ehtiyotkor va diplomatik shaklga keltiradi, ya'ni so'zlovchi o'z fikrini qat'iy da'vo sifatida emas, balki ehtimoliy xulosa sifatida taqdim etadi.

Bundan tashqari, quyidagi variantni ko'rib chiqish mumkin:

Debe de estar equivocado.

Bu konstruksiyada epistemik baho kuchayadi va mantiqiy xulosa elementi paydo bo'ladi. Demak, poder va deber epistemik ma'noda turli ehtimollik darajalarini ifodalaydi: poder ehtiyotkor taxminni, deber esa dalillarga tayangan xulosani bildiradi.

Shart maylining qo'llanishi esa pragmatik mas'uliyatni kamaytirish strategiyasi bilan bevosita bog'liq. Podría shakli orqali so'zlovchi o'z hukmini muhokamaga ochiq holda taqdim etadi, muloqotdagi ijtimoiy muvozanatni saqlaydi va potensial bahsni yumshatadi. Shu jihatdan modallik faqat semantik kategoriya emas, balki interaktiv-pragmatik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Natijada, shaxssiz konstruksiyalar modallikni obyektivlashtirsa, shart mayli va zamon shakllari bahoning kuchini tartibga soladi. Bu esa ispan tilida modal birliklarning hukmning aniqlik darajasi, subyektivlik ko'lamini va kommunikativ strategiyasini belgilovchi murakkab tizim ekanini ko'rsatadi.

Demak, modallik ispan tilida voqelikni tasvirlash vositasi emas, balki voqelik haqidagi hukmni baholash mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Modal fe'l predikativ mazmunga semantik yuklama qo'shadi va uni epistemik yoki deontik koordinatalarda joylashtiradi. Shu jihatdan modallik til va tafakkur o'rtasidagi bog'lovchi kategoriya sifatida faoliyat yuritadi hamda hukmning mantiqiy tabiatini nutqiy shaklda modellashtiradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ispan tilida modallik kategoriyasi faqat grammatik shakllar doirasida emas, balki mantiqiy, semantik va pragmatik qatlamlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida namoyon bo'ladigan murakkab tizimdir. Modal fe'llar (poder, deber, tener que, haber que va boshqalar) predikativ markaz bilan uzviy bog'lanib, harakatning bajarilish imkoniyati, zaruriyati yoki ehtimolligini belgilash bilan birga, so'zlovchining voqelikka bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi. Shu jihatdan modallik hukmning aniqlik darajasi, baholovchi yo'nalishi va kommunikativ maqsadini belgilovchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Demak, ispan tilida modal konstruktsiyalar til tizimining semantik yadrosi bilan birga, nutq jarayonining pragmatik mexanizmlarini ham shakllantiradi. Ular orqali soʻzlovchi voqelikni baholaydi, ehtimollik darajasini belgilaydi, ijtimoiy masofani boshqaradi va kommunikativ strategiyani tanlaydi. Bu esa modallikni ispan tilida murakkab, dinamik va koʻp funksiyali kategoriya sifatida ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurazakov M.A. Semanticheskaya struktura vyskazyvaniya (Semanticheskie tipy sub"ektiv i predikatov) (Semantic structure of the utterance (Semantic types of subjects and predicates)): extended abstract of Doctor's thesis, Moscow, 1985, 28 p. Иванов Н. В. Категория модальности в системе современного языкознания. – М.: Наука, 1990. – С. 112–114.
2. Balli Sh. Yazyk i zhizn' (Language and life), Moscow, 2003, 44–60 p.
3. Yakubov J. A. Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanish xususiyatlari: dissertatsiya (fil. f. doktori). – Toshkent, 2007. – 315 b.
4. Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Тошкент: Фан, 2010 –185 б.
5. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1988. – 368 с.
6. Иванов Н. В. Категория модальности в системе современного языкознания. – М.: Наука, 1990. – С. 112–114.